

בועז זיסו

המצודה ההלניסטית
בחורבת טורה
שבהרי ירושלים
וזיהוי טור שמעון

מיקום האתר

חורבת טורה שוכנת במערב הרי ירושלים, על גבעה חרוטית שבמרכז שלוחה הפונה צפונה, והמוקפת משלושת עבריה בנפתול חריף של נחל שורק; מדרונותיה של הגבעה תלולים ומצוקיים (איורים 1, 2). הגבעה, שגובהה 595 מ' מעל פני הים, מתנשאת כ־70 מ' מעל אוכף השלוחה וכ־250 מ' מעל נחל שורק. בצד הנחל עברה כנראה בימי קדם דרך שחיברה את גב ההר לשפלה, ואשר נשלטה מהאתר. יש ממקום זה תצפית למרחקים וקשר עין עם מבואות ירושלים במזרח ועם רכס צרעה-אשתאול במערב.

איור 1 (בשער המאמר): חורבת טורה, מבט לצפון (צילום: בי זיסר)
איור 2: חורבת טורה, מבט למערב (צילום: בי זיסר)

בשל הטופוגרפיה התלולה העלייה לגבעה נוחה יחסית רק מכיוון האוכף שבדרום-מערב, בתוואי שביל הקיים היום, ושייתכן כי הוא קדום. שביל זה נחצה בחפיר חצוב שרוחבו כ־12 מ' ואורכו כ־35 מטרים, והוא נמשך לכל אורך האוכף, שכיוונו מזרח-מערב (איור 3).

תולדות המחקר

האתר תואר לראשונה על ידי אנשי הסקר הבריטי של ארץ-ישראל (PEF), שהתרשמו מאוד מן המיקום הטופוגרפי, ואף הכינו תכנית סכמטית של השרידים (איורים 4, 5). הסוקרים הבחינו בדרך הקדומה שעברה בצד נחל שורק ובקירות התמך שלה:

Riding down the great gorge which, under various names, runs down from near Gibeon to Beth Shemesh [נחל שורק], we gradually ascended the southern slopes in the vicinity of the ruined village of Deir esh Sheikh. Before us was the notable peaked knoll of Khurbet Sammunieh, a conspicuous feature of the view up the valley from Surah, and leaving this on the right we followed an ancient road along the slope of the mountain. Here and there remains of side walls are visible, and there can be little doubt that this is a branch of the Roman road from the vicinity of Bethlehem leading to Beth Shemesh. In front of us, far beneath, we saw the white bed of the torrent twisting in bold bends between the steep slopes, which rise fully 1000 feet to the hill-tops. Both slopes were rocky and rugged.¹

בסעיף המוקדש לאתר מוצג תיאור מפורט למדי המלווה בתכנית סכמטית. רוב השרידים המוזכרים ניכרים במקום גם כיום.

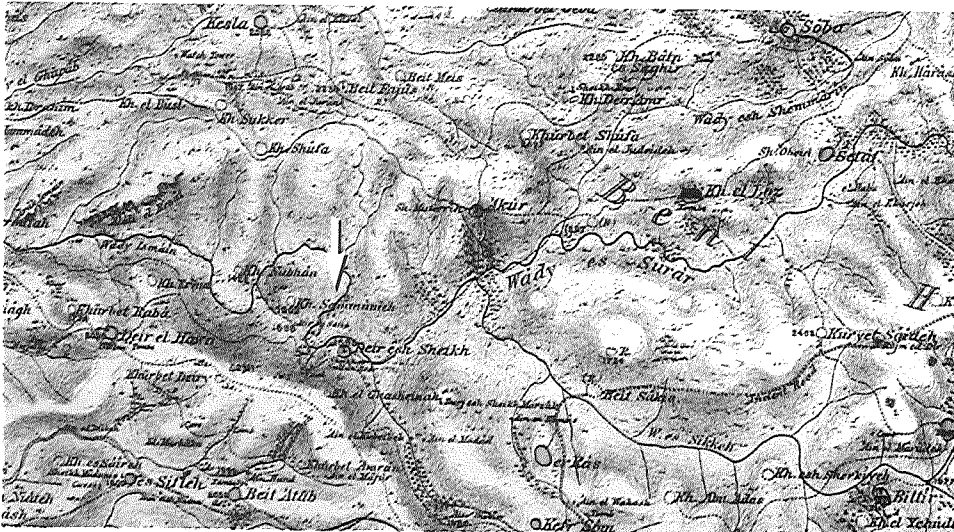

איור 3: חורבת טורה, מבט מן האתר דרומה, אל עבר החפיר המכוסה בסבך; הסבך מבליט את החפיר על רקע הסלע החשוף משני צדיו
(צילום: ב' זיסר)

Khurbet Sammunieh – Square foundations and cisterns. On the hill-top is a foundation measuring 23 feet north and south, 16 feet east and west. It is filled with rubbish. A stone with a draft 3 inches wide was observed in it. About 60 or 70 yards to the south is a rock-hewn cistern, 12 feet deep, 15 feet square. About 90 yards south of the last, and lower down, is an oval cistern, 8 feet by 13 feet. On the inside are 32 niches cut in the walls, probably for beams. Two more broken cisterns occur some 80 yards further south, lower down the hill, and about the same distance again further south is a well called Bir es Salib, cut in the rock, 2½ feet square, with a trough to the west, 5 feet by 10 feet. The hill top, which is conical, is a very remarkable natural feature. It rises abruptly from a deep valley, and is very conspicuous.²

C.R. Conder & H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine: Memoirs, III: Judaea*, London 1883, p. 48 1

שם, עמ' 124. 2

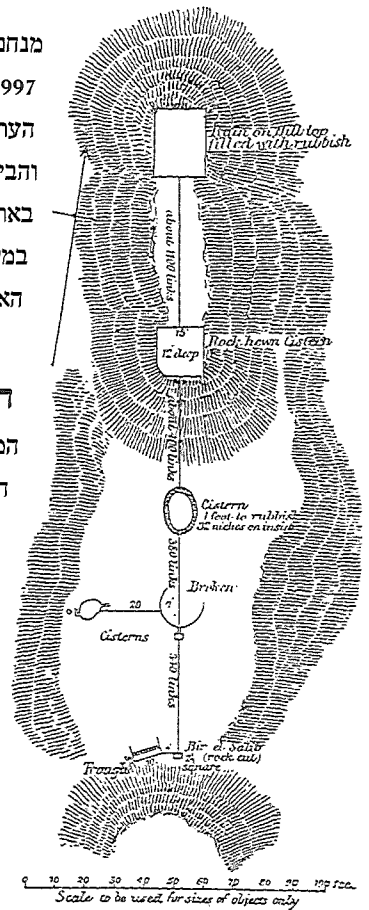

איור 4 (למטה):
 חורבת טורה, תכנית
 ה-PEF (מתוך: קונרד
 וקיצ'נר, הסקר
 הבריטי, עמ' 124)
 איור 5 (משמאל):
 חורבת טורה
 וסביבתה, מפת
 ה-PEF, גיליון XVII
 (האתר מסומן בחץ)

מנחם מרקוס סקר את האתר במסגרת סקר נוף בהרי ירושלים.³ מאז שנת 1992 ועד 1997 ערכתי במקום סקר ארכאולוגי, יחד עם דניאל וייס וגדעון סולימני מטעם רשות העתיקות, לשם הכנת מפת נס־הרים. במהלך הסקר המחודש נמדדו שרידי המבנים והביצורים העיקריים. להלן יוצגו לראשונה תוצאות הסקר באתר.⁴ סקר נוסף נערך באתר בקיץ 2001 על ידי צוות בראשות צבי גרינהוט מטעם רשות העתיקות.⁵ במקום לא נערכה מעולם חפירה ארכאולוגית מדעית. חפירות שוד שנעשו בשנים האחרונות חשפו מבנים, בעיקר בחלקו הגבוה של האתר.

הטורידים בראש הגבעה

המרחם הבנוי בראש הגבעה מחולק מבחינה טופוגרפית לשני חלקים: חלק גבוה דמוי חריט בשיא הרכס, וכתף נמוכה יותר הצונחת לכיוון צפון. נראה שבמתחם על שני זולקיו, ששטחו הכולל כ־15 דונם, הוקמו מבנים, ושהם היו מוקפים חומה, אולי

- 3 מ' מרקוס, הרי ירושלים: סקר נוף ומסלולי טיול, ירושלים, 1993, עמ' 97-98, אתרים 75-77.
- 4 תודתי לשותפי דניאל וייס וגדעון סולימני על הסכמתם לפרסום ראשוני של מידע מסקר זה ועל עידודם. האתר נמצא בנ"צ 12919 15589, ומספרו במפת סקר נס־הרים 12/59/1-15. תכנית האתר נמדדה על ידי צוות מודדי רשות העתיקות, ואדים אסמן וסלבה פירסקי, ושורטטה על ידי נטשה זאק ורינה ברין. סיוע הוגש על ידי פרופ' דן בר"ג, פרופ' חנן אשל, ועל ידי אברהם ונילי גרייצר וצפרייר שיפמן. תודה מיוחדת לפרופ' זאב ספראי ולד"ר יובל שחר על הערותיהם לכתב־היד. המחקר הושלם בסיוע יד הנדיב - קרן רוטשילד והתכנית להיסטוריה עתיקה וארכאולוגיה ים תיכונית באוניברסיטת קליפורניה, ברקלי.
- 5 צ' גרינהוט, ל' סטרול, ל' ברדה וד' וייס, תוכנית מתאר מחוזות 30/1, נספח ארכאולוגי: אתרים ארכאולוגיים נבחרים במחוז ירושלים, ירושלים, 2001, עמ' 65-67.

חומת סוגרים (איורים 6, 7). קשה לעקוב ללא חפירה אחר תוואי החומה המקורית בכל מהלכה בשל טרסות אבן גבוהות (חלקן מאוחרות) שנבנו על השרידים הקדומים. בשיא הגבעה ניצב מגדל איתן רבוע (כ-11x12 מ'), שהיה מעוז המצודה וחלש על החפיר ועל דרך הגישה העולה אל האתר מכיוון דרום. סביבו מבנים נוספים שהיו מוקפים חומה. מסדי המבנים שבשיא הגבעה עשויים אבני גזית גדולות (כ-1x0.7 מ') בעלות זיו בולט מהוקצע ושוליים מסותתים.

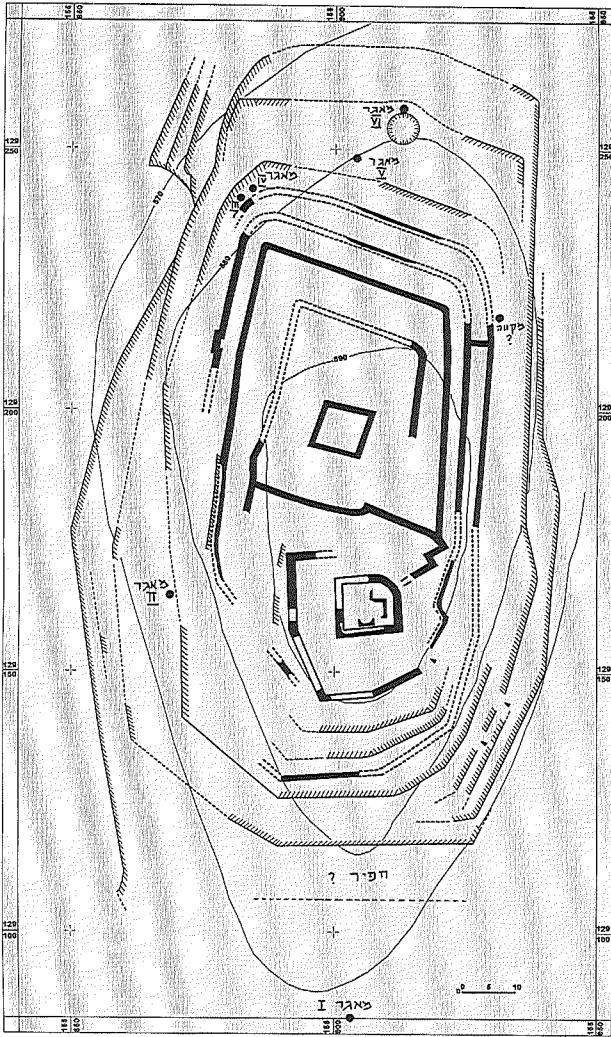
ההשתמרות המרבית של הקירות מגיעה לגובה של 3-4 מ'. במתחם הפנימי נבנו סביב המדרונות קירות אבן מדורגים זה מעל זה במתאר מעגלי ובמרחק מטרים ספורים בין קיר לקיר.

במרכז השטח הבנוי בכתף הנמוכה יותר ניצב מגדל רבוע נוסף (כ-10x10 מ'). הקירות בכתף נבנו באבנים מהוקצעות, קטנות מאלה ששימשו ברכס. האזור הוקף בקווי חומה מקבילים, היוצרים מתחם שמתארו מלבני. הקירות נבנו בדירוג, בהתאם לטופוגרפיה, ובמרחק מטרים ספורים זה מזה. בשטח זה נסקרו מאגרי מים, שיתוארו להלן.

בחלקה הצפוני-מזרחי של הכתף נתגלתה חוליית עמוד עגולה שלא באתרה (מידותיה כ-0.5 מ' קוטר, 0.6 מ' גובה). חוליית מסוג זה אופייניות לבנייה מונומנטלית בתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה.

מקווה טהרה (?)

במדרון המזרחי של הכתף נתגלה מתקן חצוב במדרון (3.6x3.3 מ'), שאליו מוליך מסדרון חצוב הבנוי בחלקו אבני גזית (1.6x1.1 מ'). דפנות המתקן והמסדרון צופו בטיח הידראולי בהיר. סחף ומפולות מונעים בשלב זה חקירה של קרקעית המסדרון ושל רצפת המתקן, שהם ככל הנראה מדורגים. המתקן דומה בממדיו ובתכניתו למקווה טהרה טיפוסי. מתקנים כאלה אופייניים ליישובים יהודיים.⁶

איור 6: חורבת טורה, תכנית המבנים העיקריים
(שרטוט: ר' אסמן, סי' פירסקי, ני זאק, רשות העתיקות)

6 בתקופת הבית השני תפסו דיני ומנהגי הטומאה והטהרה מקום מרכזי ביהדות. ההקפדה היתרה בדינים אלה הביאה בין השאר לפיתוחו של מקווה טהרה, שהיה מרכיב חיוני ביישוב היהודי בסוף ימי הבית השני. מקוואות נמצאו ביישובים עירוניים וכפריים, במבצרי המדבר ואף בצדי דרכים, לשימושם של עולי רגל יהודים, או בצמוד לגתות ולבתי בד, לשם הפקת יין ושמן בטהרה. עבודת המחקר הבסיסית בנושא ראו: ר' רייך, 'מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ן.

מאגרי מים

באתר נסקרו שישה מאגרי מים גדולים וחצובים בראש הגבעה מצדה הדרומי, הצפוני והמערבי. ייתכן שהצומח הסבוך מכסה פתחי מאגרים נוספים. הסקר המפורט של המאגרים טרם הסתיים. למאגר הדרומי (I) תכנית רבועה (כ־5 x 5 מ' ועומקו כ־5 מ'), תקרתו ממוטטת ודפנותיו מטויחות. הטיח שופץ עת הוחזר המאגר לשימוש, כנראה בתקופה הביזנטית.

המאגר המערבי (II; איורים 8, 9) השתמר היטב, אך פיר הכניסה החצוב בתקרתו התמוטט. תכניתו מלבנית (כ־6 x 13 מ', עומקו 6.2 מ'; נפח האגירה המרבי כ־500 מ"ק). דפנותיו וקרקעיתו מכוסים טיח חד־שכבתי לבן, עבה ומוחלק, המכסה על בליטות ופגמים בסלע.⁷ בבדיקה של הטיח לא נמצאו סימני תיקונים וטלאי תחזוקה. על הטיח ניכרים קווים אופקיים המסמנים את גובה המים שנקוו במאגר בתקופות שונות.

בכתף הצפונית אותרו ארבעה מאגרים (III, IV, V, VI): שניים מהם (III, IV) גדולים מאוד, אך תקרתם התמוטטה, והדבר מקשה את בדיקתם. הכניסה אל מאגרים אלה הייתה דרך פתח חצוב בדופן, ובתקרתם נחצבו פירי שאיבה. דפנות המאגרים כוסו טיח לבן חד־שכבתי, דומה לזה שבמאגר II. המאגרים III, IV מחוברים באמצעות מחילה קצרה, הנראית כפריצה מאוחרת.

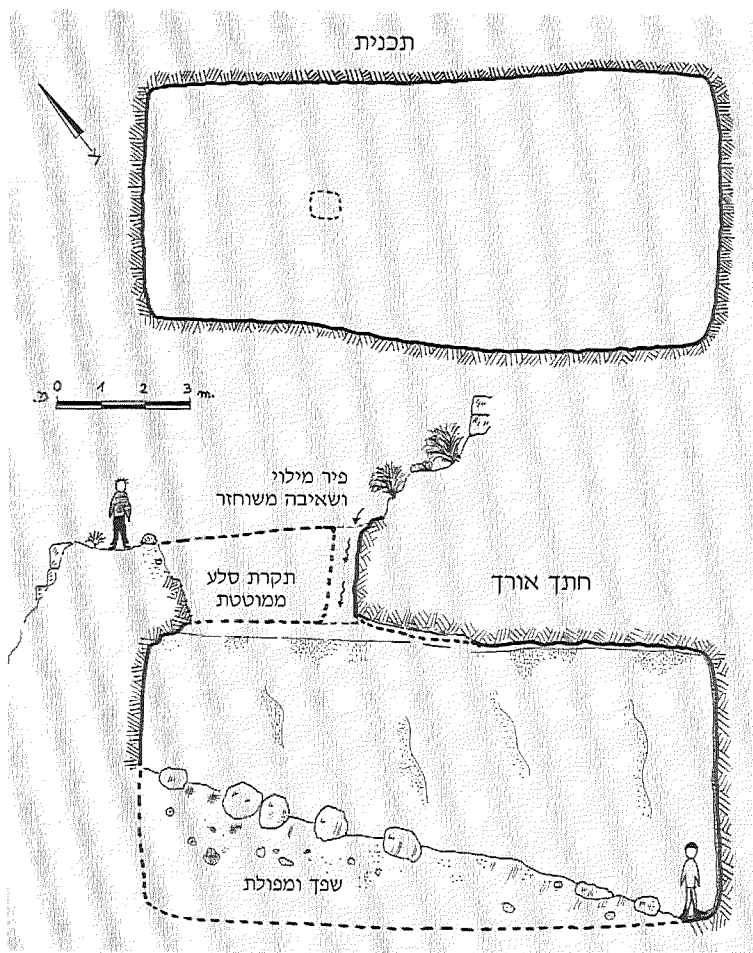
מאגר V נמצא במרכז הכתף וקטן משכניו. הכניסה אליו דרך פתח קשות החצוב בדופנו. למאגר תכנית אירגולרית (כ־4 x 6 מ'). החוצבים הותירו במהלך החציבה גוש סלע גדול בצמוד לדופנו המזרחית, אולי כדי לתמוך את התקרה. סחף ומפולות מקשים לאמוד את עומקו. הדפנות והאומנה החצובה כוסו בטיח דומה לזה שתואר לעיל.

איור 7: קיר מסיווי בנוי במערב האתר, כנראה חלק מקו החומה ההיקפית (צילום: ב' זיסו)

7 טיח מסוג זה מצוי במתקני מים מן התקופה החשמונאית, ראו: Y. Porath, 'Hydraulic Plaster in Aqueducts as a Chronological Indicator', D. Amit, J. Patrick & Y. Hirschfeld (eds.), *The Aqueducts of Israel (JRA, Supplementary Series, 46)*, Portsmouth, R.I. 2002, p. 35

מאגר נוסף (VI; איור 10), נחצב בקצה הצפוני של הכתף. המאגר מלבני בתכניתו, אך קשה לאמוד את אורכו המקורי ואת נפחו: חלקו הצפוני השתמר אולם חלקו הדרומי התמוטט. למאגר זה

פתח כניסה נוח ברוחב כ-1.4 מ', שהותקן בדופנו הצפונית. אורך החלק הצפוני של המאגר כ-7.6 מ', ורוחבו משתנה - 3.8-4.5 מ'; עומקו לפחות 4 מ'. למאגר זה פתח שאיבה עגול החצוב במרכז התקרה. על דפנותיו השתמר היטב טיח לבן, וזה לזה של המאגרים האחרים, וניכרים עליו קווי המים שנאגרו במקום בתקופות שונות.

רוב החרסים שנאספו בסקר תוארכו לתקופה ההלניסטית (כ-45 אחוזים) ולתקופה הרומית הקדומה (כ-35 אחוזים). שאר החרסים תוארכו לתקופת הברזל ג (כ-12 אחוזים) ולתקופה הביזנטית (כ-8 אחוזים).

שרידים נוספים במדרונות ובאוכף

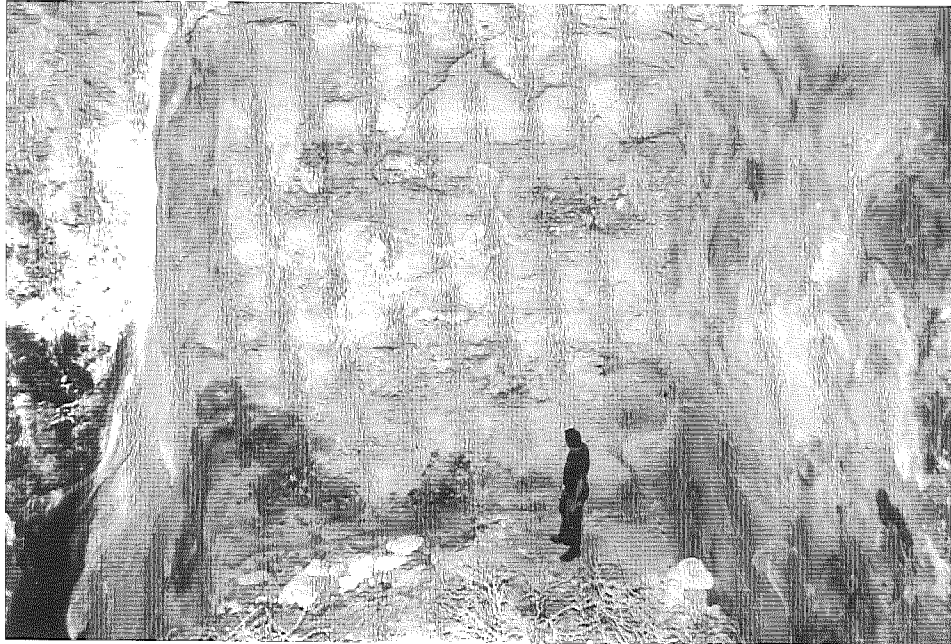
באוכף שמדרום-מערב למצודה נסקרו שרידי מבנה ולידו גת, בית בד, בור מים ושקולות חצובות. משקולות בית הבד שולבו בקירות מבנה ארעי. במדרון הדרומי-מערבי של האתר נתגלו מתקן קולומבריום חצוב, כבשן

סיד, בור מים וגת חצובה. מקור אבני הבנייה של המצודה במחצבות המשתרעות בעיקר במדרון הגבעה הצפונית. במדרון הדרומי-מזרחי אותרה מערת קבורה בעלת חצר, ולה פתח מדורג המוביל לחדר קבורה שבדפנותיו נחצבו שישה כוכי קבורה. המערה נתגלתה ריקה מממצא, אך תכניתה אופיינית לשלהי תקופת הבית השני.

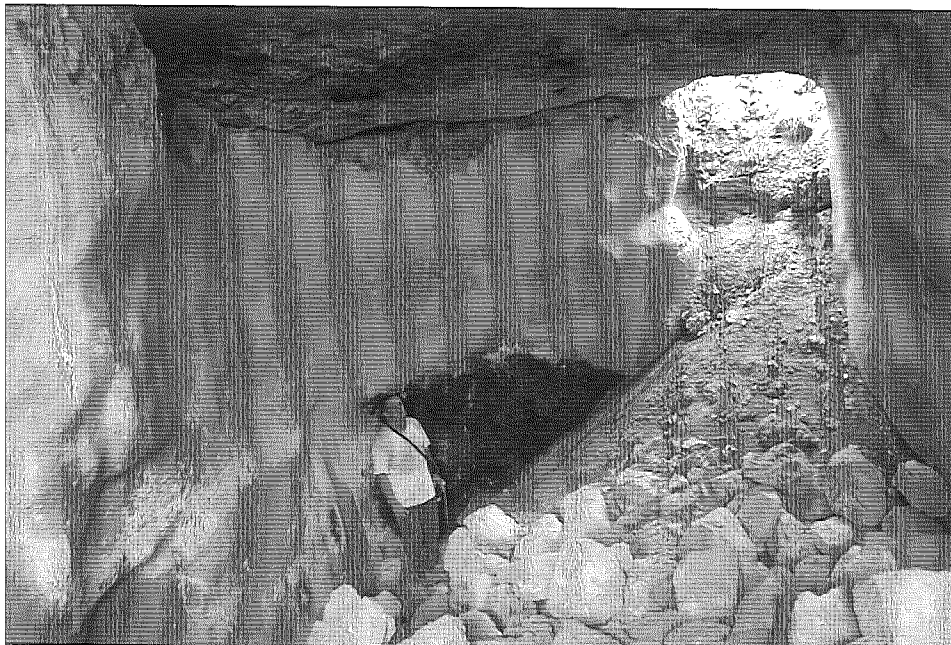
לסיכום, נתוני הסקרים מאפשרים לקבוע שרוב שרידי המבנים במקום שייכים למצודה שהוקמה בתקופה ההלניסטית על גבי יישוב קטן מתקופת הברזל ג, יישוב המיוצג על ידי מעט חרסים שנמצאו סחופים במדרונות. לתקופה ההלניסטית יש לשייך את עיקר הבנייה, את הקמת הביצורים, את התקנת החפיר ואת חציבת בורות המים ומקווה הטהרה. האתר התקיים גם בתקופה הרומית הקדומה, כנראה כיישוב כפרי שהיה מוגן בביצורי התקופה ההלניסטית. ניתן לשער שהיה זה יישוב הקלאי.

איור 8: חורבת טורה, תכנית וחתך של מאגר מים II (שרטוט: ב' זייס)

אנשיו חצבו את הגתות, התקינו את בית הבד, גידלו יונים במתקן הקולומבריום, וקברו את מתייהם במערות כוכים. בתקופה הביזנטית התחדשה הפעילות במקום, באופן מוגבל; התקופה מיוצגת על ידי חרסים מעטים.

איור 9: חורבת
טורה, צילום מאגר
מים II, מבט למזרח
(צילום: בי זיסו)

איור 10: חורבת
טורה, מאגר מים
VI, מבט לצפון
(צילום: חי אשל)

הצעת זיהוי טור שמעון בחורבת טורה

לאתר שני שמות ערביים: ח'רבת סמוניה וח'רבת טנטורה. דומה שהשמות הללו משמרים את שם היישוב הקדום. התופעה של השתמרות שמות של אתרים עתיקים בשמות ערביים מאוחרים נפוצה ועומדת בבסיס המחקר הגאוגרפי-היסטורי של ארץ-ישראל.⁸

השם ח'רבת סמוניה (Kh. Sammuniéh) תועד לראשונה על ידי אנשי הסקר הבריטי, והאתר נרשם כך בדוח הסקר ובמפה.⁹ חשוב לציין ששמו של נחל שורק באזור שלמרגלות האתר הוא Wadi Ism'ain (ראו איור 5). שורש השם סמוניה מזכיר במישרין את השם העברי שמעון.¹⁰ השם האחר, ח'רבת טנטורה (Kh. et-Tantura), מופיע במפות מתקופת המנדט הבריטי.¹¹ ייתכן שזהו כינוי שניתן למקום בשל צורתו הטופוגרפית החרוטית המזכירה כובע מחודד (= טנטורה בערבית), אך אין להוציא מכלל אפשרות ששם זה משמר את המילה הארמית טור, שפירושה הר.¹² בהסתמך על הנתונים הפונטיים הללו ניתן להציע ששמו הקדום של האתר היה הר (טור) שמעון.

כאמור נתוני הסקר מלמדים שהמצודה הוקמה בתקופה ההלניסטית. ברצוני להציע שהמצודה נבנתה על ידי שמעון החשמונאי ונקראה על שמו. שמעון היה אחד מחמשת בניו של מתתיה, מנהיג מרד החשמונאים. שמעון היה כוהן גדול, מצביא ומנהיג היהודים בשנים 143/2-135/4 לפה"ס.¹³ לזכותו נרשמו הצלחות צבאיות רבות, שהביאו להרחבת גבולות יהודה גם מערבה, תוך כיבוש יפו, יבנה וגור ופתיחת יהודה החשמונאית לחוף הים. שמעון אף כבש את החקרא הסלווקית בירושלים והרס אותה.¹⁴ הוא גם ביצר וחיזק את ערי יהודה, וביניהן בית-צור, יפו, תדיד וגזר.¹⁵ מבצרו של שמעון נחשף בחפירות אוביד רוג'רס סלרס (Sellers) בבית-צור.¹⁶ לאחרונה הציע עוזי דהרי לזהות באתר 'עוקף שוהם' את המבצר של שמעון בתדיד שבצפון שפלת יהודה.¹⁷ גם מבצר דוק, הצופה

8 Y. Aharoni, *The Land of the Bible: A Historical Geography*, Philadelphia 1967, pp. 106-112

9 קונדר וקיצ'נר (לעיל, הערה 1), עמ' 48, 124, וגיליון XVII.

10 בגליל התחתון, ממערב לנצרת, שוכנת ח'רבת סמוניה (Kh. Semmuniye) נוספת, המזוהה עם שימרון המקראית (יהושע יט, טו) ועם שמעון שבתוספתא ו-Σιμωνιας של יוסף בן מתתיהו (חיי יוסף, 115. בתלמוד הירושלמי (מגילה פ"א ה"א, דף ע"א במהדורת קרוטושין) מזוהה שימרון עם סימוניה. ראו: Y. Tsafir, L. Di Segni & J. Green, *Tabula Imperii Romani, Iudaea, Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, Maps and Gazetteer*, Jerusalem 1994, p. 232; אהרוני (לעיל, הערה 8), עמ' 106.

11 במהדורות שונות של גיליון דיר א-שיח' (Deir esh-Sheikh), קנה מידה 1:20,000.

12 בעקבות השם הערבי והמשמעות הארמית קבעה ועדת השמות את שמו החדש של האתר: חורבת טורה.

13 מקבים א יג, מב ed. A. Rahlfs, *Septuaginta: Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Stuttgart (1952, p. 1090); שם יד, כו (שם, עמ' 1093). לסיכום ולמראי מקומות ראו: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*, I, eds. G. Vermes, F. Millar & M. Black, Edinburgh 1973, pp. 189-1992.

14 מקבים א יג-יד (מהדורת ראלפס [שם], עמ' 1095-1090); קדמוניות היהודים יג, 215-214 (*Jewish Antiquities*), (trans. R. Marcus, London & Cambridge 1957, pp. 332-335).

15 מקבים א יד, י, כג-כד (מהדורת ראלפס [שם], עמ' 1092-1093).

16 O.R. Sellers, *The Citadel of Beth Zur*, Philadelphia 1933; idem et al., 'The 1957 Excavations at Beth Zur', *AASOR*, 38 (1968).

17 U. Dahari, 'Adithaim'; עמ' 79-83; ע' דהרי וע' עד, 'כביש עוקף שוהם', ח"א, קה (תשנ"ח), עמ' 79-83; U. Dahari, 'Adithaim and Betomelgezis in the Madaba Map', M. Piccirillo & E. Alliata (eds.), *The Madaba Map Centenary*, Jerusalem 1999, pp. 246-248.

על יריחו, נבנה לפי ספר מקבים א על ידי שמעון, שאף נרצח שם על ידי תלמי בן חבובו בשנת 135 לפה"ס.¹⁸

דומה שהמצודה בחורבת טורה שייכת לקבוצה אנונימית של 'מבצרי יהודה' (τὰ ὄχυράματα τῆς Ἰουδαίας)¹⁹ שנבנו על ידי שמעון. הוא דאג לחוקם בחומות, מגדלים ושערים, והחזיק בהם אספקה.²⁰ ייתכן גם שהמצודה הנדונה הוקמה על ידי בנו של שמעון, יהוחנן הורקנוס, שהיה בנאי וכובש גדול, לזכר אביו.

בעוד שמצודות המדבר של יהודה זכו לאזכורים רבים, בעיקר בכתבי יוספוס, נזכרו מצודות הארץ הנושבת רק בעקיפין. למשל בשנת 69 לפה"ס דרשו הורקנוס ואריסטובולוס בני אלכסנדר ינאי מאמם, שלומציון המלכה, את השליטה על הארץ. שלומציון מסרה לידיהם מבצרים (לא צוין אילו), להוציא אלכסנדריון, הורקניה ומכוור, שבהם שמרה את אוצרותיה.²¹

התופעה של כינוי מצודות או מפעלי בנייה ממלכתיים על שמות שליטים, בני משפחתם או ידידיהם מוכרת בארץ, כמו בעולם ההלניסטי והרומי. רוב מצודות המדבר נקראו על שם בני המשפחה החשמונאית – אלכסנדריון, הורקניה, או בני משפחת הורדוס – הרודיון, קיפרוס, והמגדלים פצאל ומרים בירושלים.²²

טור שמעון במקורות התלמודיים

מקום יישוב בשם טור שמעון נזכר באגדות החורבן בתלמוד הירושלמי²³ ובנוסח התנייני של האגדה במדרש איכה רבה.²⁴ במקורות עצמם אין נתונים נוספים העשויים לסייע בזיהוי טור שמעון. בירושלמי נאמר: 'טור שמעון הוה מפיק תלת מאוון דגרבין דמרקוע לקייטא כל ערובת שובא [היה מוציא שלוש מאות חביות של מרקוע לקייצים כל ערב שבת]²⁵. ולמה הרב יש אומר מפני הזנות ויש אומר שהיו משחקים בכדור'. המסורת באיכה רבה דומה: 'טור שמעון הוה מפיק תלת מאה גרבין בכל ערובא לאילין קייטא, ולמה הרב, אי תימא משום זנות, והלא ריבה אחת הייתה והוציאהו משם, ולמה הרב, אמר ר' הונא ע"י שהיו משחקין כדור בשבת [טור שמעון היה מוציא שלוש מאות חביות; ולמה הרב?

18 מקבים א טז, טו (מהדורת ראלפס [לעיל, הערה 13], עמ' 1099).

19 שם יג, לג (שם, עמ' 1090).

20 שם; קדמוניות היהודים יג, 180 (תרגום מרקוס [לעיל, הערה 14], עמ' 314-317).

21 קדמוניות היהודים יג, 417 (שם, עמ' 364-367). לריכוז אזכורים של מצודות ומבצרים ביהודה ובעבר הירדן בכתבי יוסף בן מתתיהו ראו: ע' גורירימן, 'בתי אוצר ומרכזי מנהל: ייעודם העיקרי של מבצרי המדבר, קתדרה, 82 (שבת תשנ"ז), עמ' 13-16.

22 י' צפריר, 'מבצרי המדבר של יהודה בימי בית שני', קדמוניות, 30-31 (תשל"ה), עמ' 44.

23 ירושלמי, תענית ד, ה (סט ע"א).

24 איכה רבה, ב, ד (מהדורת בובר, עמ' 106-107).

25 התרגום המקובל הוא: 'היה מוציא שלוש מאות חביות של פתיתי לחם לעניים כל ערב שבת'. ייבין תרגם 'שלוש מאות גרב של מרקועי לקטות', והסביר שאלה 300 כלי קיבול ללחם שנצרכו על ידי המלקטים הרבים שיצאו ממנה ללקט בשדות. ראו: ש' ייבין, מלחמת בר כוכבא, ירושלים תש"ו, עמ' קנה-קנו, הערה 51. משכנע יותר הדיון של שחר, המסביר את המילה הארמית קייט[י]א כקוצצי תאנים, הם הקייצים. ראו: י' שחר, 'הר המלך – לפתרונה של חידה', ציון, סה (תש"ס), עמ' 292-293.

שמה תאמר מן הזנות, והלא לא הייתה (שם) אלא שפחה אחת, והוציאוה משם? אמר ר' הונא: משום שהיו משחקים כדור בשבת].²⁶ בשני המקורות הללו נזכר טור שמעון ברצף של מסורות העוסקות בהרס שפקד את יהודה במרד החורבן או במרד בר כוכבא. נראה שתיאורי השפע הכלכלי ששרר במקומות הללו בטרם חורבנם מוגזמים, אך שמותיהם בעלי אחיזה ראלית בגאוגרפיה הקדומה של ארץ יהודה. בעיית משחקי הכדור בשבת קשורה כנראה לחיי היישוב היהודי בימי המרידות ברומאים. לדברי יהושע שוורץ, שדן בנושא בהרחבה, מחבר המסורת המופיעה בתלמוד הירושלמי ובאיכה רבה ראה במשחקי הכדור פסול בשל החיקוי של מנהגי האויב – הרומאים – בימי המרד, בשעה שהיהודים המורדים מצווים היו להתרחק מתרבות האויב וסמליה.²⁶

אפשר לשער אפוא על סמך המקורות התלמודיים שמבצרו של שמעון החשמונאי, טור שמעון, הפך למקום יישוב בהמשך תקופת הבית השני ואולי בתקופה שבין המרידות נגד הרומאים, ושמר על שמו הקדום ובשם זה נזכר במקורות התלמודיים.

המיקום והזיהוי של טור שמעון במחקר הגאוגרפי-היסטורי

את היישוב טור שמעון יש לחפש ביהודה. חלק מן החוקרים ביקשו לזהותו בקרבת ביתר. שמואל קליין העריך כי המקום נמצא בזירה הגאוגרפית של האירועים האחרונים במרד בר כוכבא.²⁷ קליין הלך בעקבות שלמה בובר, שהציע כבר בשנת 1899 לזהות את טור שמעון בביתר.²⁸ פטר שפר וישעיהו פרס קיבלו את ההקבלה: טור שמעון, היינו הר שמעון, הוא שמעון בר כוכבא.²⁹ בעבר כבר הוצע לזהות את טור שמעון באתר בסביבות ביתר, בהרודיון, מפקדתו של בר כוכבא.³⁰ יש לציין שחורבת טורה נמצאת במרחק 7.5 ק"מ בקו אוויר ממערב לביתר.

בשל הדמיון הפונטי בין השם טור שמעון לשם תורמוס עיזא (כפר בשומרון) סברו כמה חוקרים כי טור שמעון נמצא בשומרון.³¹ ההצעה לזהות את טור שמעון בתורמוס עיזא אינה סבירה מכמה טעמים: (א) השם הקדום של תורמוס עיזא היה כנראה עיזא, והמילה תורמוס משמעותה מרחצאות, כלומר פירוש השם הוא מרחצאות עיזא. יואל אליצור הסביר את התפתחות השם הערבי תורמוס מהמילה הלטינית *terma*, מרחץ ציבורי חם.³² (ב) תורמוס עיזא שוכנת על גבעה נמוכה בעמק שילה,

J.J. Schwartz, 'Ball Playing in Ancient Jewish Society: the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods', *Ludica*, 26 (1997), pp. 34-37

27 ש' קליין, ארץ יהודה, מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 245.

28 בפירוש למהדורת בובר, עמ' 106, הערה קב.

29 י' פרס, ארץ-ישראל אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ירושלים תשי"ב, עמ' 376; P. Schäfer, *Der Bar Kokhba-Aufstand: Studien zum zweiten jüdischen Krieg gegen Rom*, Tübingen 1981, pp. 182-183

30 ר' ינקלביץ, 'הר המלך - הרודיון', קתדרה, 20 (תמוז תשמ"א), עמ' 23-28.

31 ייבין (לעיל, הערה 25), עמ' צב-צד; מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 122; M. Avi Yonah, *Gazeteer of Roman Palestine (Qedem, 5)*, Jerusalem 1976, p. 102; G. Reeg, *Ortsnamen Israels nach der rabbinischen Literatur*, Wiesbaden 1989, p. 278

32 י' אליצור, 'תנא שלא היה ולא נברא: תולדותיו של שיבוש הקשור בכפר תורמוס - עיזא שבעמק שילה', ז"ח ארליך, 'לפני אפרים ובנימין ומנשה...': קובץ מחקרים ותגליות בגיאוגרפיה-היסטורית, ירושלים תשמ"ה, עמ' 131-134.

ולא בראש הר, כמתבקש מן השם הקדום. (ג) בסקר שערכו ישראל פינקלשטיין וצוותו בכפר תורמוס עיזא לא נתגלו חרסים מן התקופה ההלניסטית ומן התקופה הרומית הקדומה.³³ (ד) הממצא הרומי הבולט בסביבה הוא סרקופג מפואר המעוטר בתיאור של בכחוס ובהאנשות של עונות השנה.³⁴ סרקופג זה הוצג על ידי החוקרים שדנו בזיהוי טור שמעון בתורמוס עיזא כראיה לכאורה לקיומו של יישוב במקום בתקופה הרומית. ברור שאין כל קשר בין הסרקופג הפגני מן התקופה הרומית המאוחרת למבצר או ליישוב יהודי מתקופת הבית השני וימי מרד בר כוכבא. בעבר הועלו הצעות לזיהוי טור שמעון גם בהר הכרמל³⁵ ובתל חדיד שמזרח ללוד,³⁶ אך הצעות אלה אינן מבוססות דיין לדעתי.

מקום האתר במערך היישובי ביהודה של תקופת הבית השני

המיקום הטופוגרפי האסטרטגי של האתר, אופי הביצורים והמבנים ומאגרי המים החצובים מלמדים שבמקום נבנתה מצודה ממלכתית. במאפייניה הטיפולוגיים דומה מצודה זו למצודות המדבר של יהודה מתקופת הבית השני ואף לקבוצה של מצודות ואתרי יישוב מבוצרים המצויים בארץ הנושבת.

במבצרי המדבר של יהודה עסקו רבים ויורם צפרייר סיכם את הנושא.³⁷ אביא להלן את דבריו במלואם, כדי לאפיין את מבצרי המדבר ולהצביע על הדמיון הטיפולוגי הרב של המבצר הנדון לקבוצה זו:

אף שאפשר להבחין בייחודו של כל מבצר ומבצר מבחינת המקום, התנאים והתפקידים המיוחדים – חוק מכל אלה רושם האחידות מבחינת תכליתם העיקרית, ולפיכך אין תימה, שיש דמיון כה רב בתכונותיהם הפיסיות ובצורתם החיצונית. כולם שוכנים בפסגות תלולות בעלות צורה של חרוט ששטחן מצומצם יחסית, פרט למצדה רחבת הידיים. כל הפסגות מבודדות מסביבתן הקרובה, אך אין הן בהכרח הגבוהות ביותר שבסביבה. כולן קשורות אל השטח שלידן באוכף צר, שנחפר בו לעתים חפיר, במגמה לבודד את הפסגה עוד יותר משבודד אותה הטבע ולהקשות את הגישה אל המדרונים. הפסגה עצמה פולסה, הן על-ידי חציבה הן על-ידי בניית קירות-תמך ומילוי התללים, ודבר זה שווה לפסגות את הצורה האופיינית של חרוט קטום. בכל המבצרים הותקנה מערכת-מים מרשימה, הן מבחינת שכלולה הן מבחינת גודלה. במדרונים ובפסגות נחצבו בורות-מים וטווחו, והובלו אליהם מים באמות. בשני מקומות – קיפרוס והרודיון – הובאו המים ממקומות קבועים, ואילו בשאר המקומות נאספו מי נגר ושטפונות.

אליצור הראה כיצד נולד במחקר החכם ר' יעקב מתורמאסאי. לא ברור מתי נוצר השם הערבי תורמוס עיזא, והיכן נמצאת Turbasaim, הנזכרת במקורות מן התקופה הצלבנית. ראו: R. Röhrich, 'Studien zur mittelalterlichen Geographie und Topographie Syriens', ZDPV, 10 (1887), p. 206

33 I. Finkelstein, Z. Lederman & S. Bunimovitz, *Highlands of Many Cultures: The Southern Samaria Survey* (Monograph Series of the Institute of Archaeology, 14), Tel Aviv 1997, pp. 651-652

34 R. Savignac, 'Découvertes à Tourmus 'Aya'', RB, 22 (1913), pp. 106-111

35 A. Neubauer, *La Géographie du Talmud*, Paris 1868, p. 267

36 מ' וואהלמאן, חקרי ארץ, חקירות גיאוגרפיות וטופוגרפיות על אודות מקומות בארץ ישראל ובארצות השכנות בימי התנ"ך והתלמוד, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 92-93.

37 צפרייר (לעיל, הערה 22), עמ' 44.

לאחרונה עסקה עפרה גור־רימון בייעוד מבצרי המדבר מהתקופה החשמונאית וההרודיאנית. לדעתה השימוש העיקרי של המבצרים היה כבתי אוצר ומרכזי מנהל.³⁸ זאב משל הרגיש את תפקיד המבצרים כפתרון לבעיית האיום התמידי – מבית וחוץ – על השליטים החשמונאים.³⁹ מכל מקום יש לראות את ההשקעה במבצרים הללו על רקע חוסר הביטחון הכללי שאפיין את התקופה ההלניסטית, וכדרך להתמודד עם ההתפתחויות הטכנולוגיות במלחמת המצור – התפתחויות אלה חייבו ניצול יעיל של התנאים הטופוגרפיים על מנת להרחיק מן החומות את קטפולטות האויב.⁴⁰

מאגרי המים שבחורבת טורה נועדו לספק את צורכי המצודה ובמיוחד לאפשר עמידה במצור ממושך. המאגרים מזכירים בצורתם ובמיקומם את מאגרי המים שבמבצרי מדבר יהודה.⁴¹ אך האתר הנדון, שלא כמצודות המדבר, נמצא באזור גשום (כ־520 מ"מ גשם בשנה). לפיכך אפשר היה אולי להסתפק באגירת מי הנגר שנתפסו במאגרים בעונת החורף, ולא היה צורך להתקין מערכות להובלת מים מרחוק. ובקין אפשר היה להביא מים ממעיינות קרובים באמצעות בהמות משא ולהוסיפם למאגרים.⁴² בשנים האחרונות נחקרו אתרים מבוצרים מימי הבית השני השוכנים בלב הארץ הנושבת. האתרים הבולטים בקבוצה זו הם חורבת כפירה בבנימין,⁴³ חורבת חמאם (נרבתא) שבשומרון,⁴⁴ ג'בל עורמה⁴⁵ שבמזרח אפרים⁴⁶ וחורבת ג'ומג'ום שבהר חברון.⁴⁷ לאתרים אלה מאפיינים דומים לאלו של מבצרי המדבר, כמו מיקום אסטרטגי מבודד, ביצורים ומאגרי מים גדולים. על ייחודה של קבוצת האתרים המבוצרים שבארץ הנושבת עמדו חנן אשל ודוד עמית.

38 גור־רימון (לעיל, הערה 21), עמ' 7-16.

39 Z. Meshel, 'The Nabataean "Rock" and the Judean Desert Fortresses', *IEJ*, 50 (2000), pp. 109–112

40 לדיון ראו: N.P. Milner, 'Conclusions and Recent Developments', A.E. McNicoll, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*, Oxford 1997, pp. 209–215; I. Pimoguet-Pedarras, *Archéologie de la défense: Histoire des fortifications antiques de Carie, époques classique et hellénistique*, Paris 2000, pp. 107–134

41 G. Garbrecht & Y. Peleg, 'The Water Supply of the Desert Fortresses in the Jordan Valley', *BA*, 57, 3 (1994), pp. 161–170

42 אמות המים הקדומות בארץ ישראל, ירושלים 1989; ובמהדורה האנגלית החדשה של ספרם (לעיל, הערה 7). תכליתם של המאגרים הייתה לאפשר עמידה במצור. המיקום באזור גשום יחסית פתר את האדריכלים מן הצורך לבנות מערכות להובלת מים מרחוק, כפי שעשו במבצרי מדבר יהודה. במבצרי המדבר לא ניתן היה למלא את המאגרים רק במי נגר הנאספים משטח המבצר עצמו, בשל מזג האוויר השחון.

43 ח' אשל וד' עמית, 'מערכת הספקת המים מימי בית שני בחורבת כפירה' קדמוניות, 93-94 (תשנ"א), עמ' 56-59.

44 א' זרטל, 'מערכת המצור הרומית בח'רבת אל-חמאם (נרבתא) שבשומרון', קדמוניות, 55-56 (תשמ"א), עמ' 111-113; הנ"ל ונ' מרקם, סקר הר מגשה, מנהל עירון לנחל שכם, תל-אביב תש"ס, עמ' 329.

45 מקובל שהשם הערבי משמר את שמה של ארומה, עיר מושבו של אבימלך בן גדעון (שופטים ט, מא). אפשר להציע שהשם עורמה משמר את המילה היוונית ἐρύμα – מבצר. שם זה משמש את יוספוס לכינוי הרודיון, מכורר, מצודה, וקיפרוס (ראו טבלה אצל: גור־רימון [לעיל, הערה 21] עמ' 16). מעניין לציין שתוקרי הקרן הבריטית תיעדו את ח'רבת אירס, הסמוכה לחורבת טורה, בשם ח'רבת ערמה (Erma). ראו: קונדר וקיצ'נר (לעיל, הערה 1), עמ' 48-52.

46 ח' אשל ור"ח ארליך, 'מבצרה של עקרבה בחורבת עורמה', קתורה, 47 (ניסן תשמ"ח), עמ' 17-24.

47 ד' עמית ונ' זיסו, 'ישובים יהודיים מתקופת הבית השני בסביבות משואות יצחק', מ' לבנה ור' יחזקאלי, (עורכים). יד ליאיר: ארץ ישראל (עיונים בטבע, בסביבה ובידיעת הארץ לזכרו של יאיר בשן), תל-אביב תשנ"ט, עמ' 114-129.

סיכום

חורבת טורה הוקמה כמצודה ממלכתית, כנראה על ידי שמעון החשמונאי, ובשלהי התקופה החשמונאית שינתה את ייעודה והפכה ליישוב חקלאי מוגן, וכך התקיימה עד לחורבנה במרידות היהודים כנגד הרומאים. מבלי לבצע במקום חפירה קשה כמובן לתארך ביתר דיוק את השלבים הללו. התופעה של מבצר או תל קדום שהפך לאתר יישוב מבוצר זוהתה בתלים שונים, כגון עזקה, גזר, עירא, ערוער, שילה, שוכה, ביתר ובחורבת עקד.⁴⁸ אפשר שאלה 'ערי החומה' הנזכרות במשנה,⁴⁹ המבחינה בין 'עיר שגגותיה חומתה' לבין עיר המוקפת חומה 'מימי יהושע בן נון', כלומר חומה קדומה שהוחזרה לשימוש בימי הבית השני.⁵⁰

ההיסטוריון הרומי קסיוס דיו הזכיר מבצרים ביהודה בתיאור תוצאותיו הקשות של מרד בר כוכבא. לדבריו נהרסו ביהודה כתוצאה ממרד זה 985 יישובים ו-50 מצודות.⁵¹ ייתכן שחלק מהמצודות שעליהן סיפר קסיוס דיו היו יישובים שחזרו לשכון באתרים מבוצרים מן העבר, ואפשר להניח כי אחד היישובים המבוצרים הללו היה חורבת טורה היא טור שמעון.

48 ב' זיסו, 'היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר כוכבא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 268-270.

49 משנה, ערכין ט, ג; שם, כלים א, ז.

50 משנה, ערכין ט, ו; לדיין ולהלכות נוספות ראו: ד' אדן-ביוביץ', 'רשימת ערי חומה והעדות הארכיאולוגית - היסטורית מיוחדת ומגמלא', תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 449-470.

Cassius Dio, *Historia Romana* LXIX, 14, 1 (ed. M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, pp. 391-393)